

**Розвиток тваринництва в Слобідсько-Українських
військових поселеннях у першій третині XIX ст.**

Історія військових поселень в Росії – одна з утаємничених, спірних та недостатньо вивчених сторінок політичного та соціально-економічного розвитку країни першої половини XIX ст. В останні роки дослідники стали більш активно аналізувати історію військових поселень [1], проте, до останнього часу майже відсутні роботи, які присвячені дослідженню тваринництва в Слобідсько-Українських військових поселеннях. Тому вважаємо за необхідне ліквідувати цю лакуну і проаналізувати розвиток тваринництва в цих поселеннях до їх реорганізації на початку 30-х рр. XIX ст.

Під час утворення військових поселень у Слобідсько-Українській губернії головним критерієм формування поселенського господарства була наявна кількість робочої худоби, тому в розряд поселенців-хазяїв потрапляли лише ті селяни, які мали не менше двох пар волів та 5-7 корів, а решта „переводилась” до розряду їхніх помічників. Але відсутність достатнього запасу кормів, розподіл сінокосів на рівні ділянки незалежно від кількості худоби в господарстві поселенця, використання робочої худоби в осінньо-зимовий період на різних громадських роботах викликали масовий падіж худоби. Всі ці причини стали перешкодою для стабільного розвитку тваринництва в Слобідсько-Українських військових поселеннях.

Динаміку розвитку тваринництва більш детально ілюструють не абсолютні (див. табл. 1), а відносні (на 100 душ чоловічої статі) показники поголів'я худоби (див. табл. 2). У Слобідсько-Українських військових поселеннях в 1817-1832 рр. відмічається коливання поголів'я як робочої, так і продуктивної худоби. Особливо це характерно для округів 2-ї уланської дивізії. Так, хоча кількість коней (на 100 ревільських душ) у поселених округах 2-ї уланської дивізії в 1817-1832 рр. і збільшилася в 2 рази, але за останні 10

років збільшення відбулося лише на 18,7 %; в округах 2-ї кірасирської дивізії ці показники в 1825-1832 рр. збільшилися в 1,8 рази. Говорячи про відносні показники поголів'я волів, корів та овець у округах 2-ї уланської дивізії в 1817-1832 рр., треба відмітити, що тут спочатку простежується тенденція до зростання цих показників до 1827 р., а потім йде значне їх зменшення. Так, якщо в 1817-1827 рр. відносні показники цих видів тваринництва зросли на 43,2 %, 66,4 % і 85,4 % відповідно, то до 1832 р. вони зменшилися на 16,3 %, 14,5 % і 29,7 %.

У поселених округах 2-ї кірасирської дивізії в 1825-1832 рр. простежується зовсім інша динаміка розвитку тваринництва, ніж у 2-й уланській дивізії (див. табл. 1, 2). З влаштування округів 2-ї кірасирської дивізії до 1832 р. відбувається поступове збільшення показників худоби на 100 душ чоловічої статі: коней – на 44,2 %, волів – в 2 рази, корів – на 39,3 % та овець – на 12,8 %. Лише в перші роки функціонування цих поселених округів простежується деяке зменшення цих показників: корів – на 3,5 % та овець – на 27,6 %.

Значне збільшення худоби в Слобідсько-Українських військових поселеннях відбулося 1829 р. Якщо в 1825-1828 рр. щорічний приріст худоби в поселених округах в середньому складав: коней – 348 (4,78 %), волів – 2073 (6,21 %), корів – 1797 (3,85 %) та овець – 5112 (4,95 %) голів, то 1829 р. цей показник становив: коней – 6494 (81,11 %), волів – 19.246 (50,94 %), корів – 20.590 (40,43 %) та овець – 35.699 (31,28 %) голів (див. табл. 3). Проте це було викликано не природним приростом худоби в поселених округах, а головним чином перетворенням округів обох дивізій та приєднанням із цивільного відомства нових сіл і хуторів до Слобідсько-Українських військових поселень. 1829 р. тільки в Серпухівському уланському полку спостерігається зменшення поголів'я худоби. Так, наприклад, з 1828 по 1829 рр. зменшилась кількість волів на 1065 (23,5 %), корів на 2676 (43,43 %), овець на 7909 (37,6 %) голів, і тільки кількість коней збільшилась на 2239 голів або в 5,3 рази. Це, безумовно, пов'язано з утворенням округу на нових

землях, оскільки колишні території Серпухівського полку увійшли до складу трьох інших полків 2-ї уланської дивізії.

У 1830-1832 рр. також простежується збільшення худоби поселених округів Слобідсько-Української губернії, але вже не такими темпами. Так, за цей період щорічний приріст в середньому складав: коней – 760 (5 %), волів – 4928 (8,02 %), корів – 5120 (6,72 %) та овець – 8973 (5,67 %). Взагалі, в 1817-1832 рр. у Слобідсько-Українських військових поселеннях кількість худоби збільшилося: коней – в 6,1 рази (у 2-й уланській дивізії – в 3 рази, а у 2-й кірасирській – в 3,6 рази), волів – в 5,6 рази (в 1,75 і 3,3 рази), корів – в 4,6 рази (в 2,1 і 2,7 рази) та овець – в 4,2 рази (в 1,9 і 3,35 рази) (див. табл. 1). Але, якщо говорити про збільшення відносних показників за цей період, то вони зросли лише: коней – в 1,9 рази, волів – в 1,6 рази, корів – в 1,4 рази та овець – в 1,2 рази.

Якщо проаналізувати динаміку тваринництва у поселених округах Слобідсько-Українських військових поселень, то треба відзначити, що на відміну від розвитку землеробства, більш стабільно тваринництво розвивалось в полкових округах 2-ї кірасирської дивізії, а менш стабільними були показники округів 2-ї уланської дивізії, головним чином Серпухівського округу.

Дані про наявність худоби в господарствах військових поселенців свідчать про її нерівномірний розподіл по поселених округах. А саме відсутність систематичних даних про майнове становище поселенців не дозволяє провести детальний аналіз процесу диференціації в їх середовищі. В нашому розпорядженні мають лише матеріали про насиченість полярних груп поселенських господарств робочою і продуктивною худобою. Аналіз цих даних свідчить, що під час створення округів Слобідсько-Українських військових поселень найбагатші поселенці мали 50-70 голів великої рогатої худоби і від декілька сотень до 1500 овець, а самі бідні – 2-3 пари великої рогатої худоби та 5-10 овець [2].

На початку 1830-х рр. в поселених округах Слобідсько-Української губернії багаті поселенці мали на одне господарство, в середньому, по 4 коня, 14 волів і до 60 корів. У бідних господарствах було не більше пари волів і однієї корови [3]. Але слід зазначити, що уряд і командування військових поселень робили ставку не на полярні групи, а на середнє по заможності господарство, яке і повинне було відігравати головну роль у здійсненні головних завдань військових поселень. Так, наприклад, у поселених полках 2-ї уланської дивізії господарство поселенця-хазяїна мало в середньому 4 пари робочої та 12 голів продуктивної худоби, 25 овець; у 2-й кірасирській – 5 пар робочої і 9 голів продуктивної худоби, 20 овець [4]. Разом з показниками рівня хліборобства наведені дані дозволяють віднести середньостатистичного військового поселенця 2-го резервного поселеного кавалерійського корпусу до групи заможного селянства Слобідсько-Української губернії [5].

Крім вказаних видів худоби, в господарствах військових поселенців були й інші види тварин і птахів. На подвір'ї поселенців зустрічалися кози, свині, різні птахи (кури, качки, гуси та ін.). Якщо 1817 р. в господарствах військових поселенців 2-ї уланської дивізії нараховувалось 20.793 свиней [6], то 1832 р. їх вже було 35.061; при створенні округів 2-ї кірасирської дивізії в господарствах поселенців було 16.254 [7], а 1832 р. – 39.252 свині. Всього ж 1832 р. в Слобідсько-Українських військових поселеннях нараховувалось 74.313 свиней [8]. Контроль керівництва військових поселень за цією стороною поселенського господарства не був таким сильним, як за станом робочої і продуктивної худоби. Але незважаючи на це, неодноразово в рапортах начальників поселених округів та під час інспекторських оглядів вказувалося, що „хазяї, які мають по одній та по дві корови, мають на протязі двох третин року стіл пісний, тобто харчуються хлібом, картоплею, капустою та іншими рослинами, тому що дві корови, яких вони більше половини зими, за нестачею сіна, годують житньою соломною, дають удій досить убогий. М'яса ж вони мають за своїм столом дуже рідко. Таке убоге продовольство в

особливості шкідливо для дітей, яким молочна їжа необхідна, тому що вони, харчуючись одними рослинними і борошністими речовинами, а саме хлібом, картоплею та кашею, піддаються золотусі і бувають взагалі слабкі, що має шкідливий вплив на їхнє здоров'я і у старшому віці” [9].

Необхідно також відзначити, що навіть такий відносно високий ступінь забезпеченості господарств військових поселенців худобою не може бути визнаний достатнім для стабільного розвитку зернового виробництва Слобідсько-Українських військових поселень. При цьому слід також враховувати, що робоча худоба в господарствах поселенців-хазяїв використовувалася набагато інтенсивніше, ніж в господарствах державних та поміщицьких селян. Простий підрахунок зайнятої на громадських роботах робочої худоби свідчить про обтяжливість цих робіт для господарств військових поселенців. Так, наприклад, в окрузі 2-ї уланської дивізії на початку 1820-х рр. нараховувалось в середньому майже 5 тис. волів. Використовувалось же в середньому за рік більше 76 тис. волів, тобто протягом 300 днів (за виключенням вихідних) на громадські роботи відправлялось по 250 волів [10]. Падіж худоби через тяжку роботу і хвороби був дуже великим у поселених округах. Так, наприклад, тільки для поселенців-хазяїв 2-ї кірасирської дивізії в жовтні 1828 р. було куплено 2 коня і 78 волів, „замість померлої робочої худоби під час перевезення лісових матеріалів” [11]. Тому на початку 1820-х рр. керівництво військових поселень вирішило створити спеціальні волові парки в округах поселення кавалерії, щоб зменшити ступінь зубожіння поселенців. На це були виділені кошти для кожного окремого округу. Вирішено було в кожному поселеному окрузі створити воловий парк на 120 пар волів, але забезпечення волів фуражем було покладено на військових поселенців [12]. Крім цього, командування поселених округів вживало заходів по забезпеченню поселенців мінімальною ветеринарною допомогою, покращенню породи худоби через організацію кінних заводів та видачу безповоротних позичок з позикового капіталу військових поселень.

Таким чином, говорячи про розвиток тваринництва в Слобідсько-Українських військових поселеннях у першій третині ХІХ ст., треба відмітити, що він йшов головним чином за рахунок збільшення кількості поголів'я худоби шляхом приєднання до поселених округів нових державних селищ, тобто екстенсивним шляхом. В той же час треба відзначити, що розвиток тваринництва відбувався з різною швидкістю та динамікою у поселених округах. Так, якщо у поселених округах 2-ї кірасирської дивізії тваринництво розвивалося більш стабільно, то в округах 2-ї уланської дивізії відмічається коливання поголів'я худоби. Але керівництво військових поселень вживало ряд заходів для покращення породи великої рогатої худоби, коней та овець поселенців.

Таблиця 1.

Динаміка розвитку тваринництва в Слобідсько-Українських
військових поселеннях

Рік	Коней			Волів			Гулящої худоби			Овець		
	2 УД	2 КД	всього	2 УД	2 КД	всього	2 УД	2 КД	всього	2 УД	2 КД	всього
При створенні	2751	-	2751	12891	-	12891	18944	-	18944	42147	-	42147
1821	5023	-	5023	15956	-	15956	24817	-	24817	67795	-	67795
1822	4580	-	4580	16243	-	16243	24418	-	24418	66581	-	66581
1823	4712	-	4712	16728	-	16728	28579	-	28579	76777	-	76777
1824	4706	-	4706	16668	-	16668	28512	-	28512	75087	-	75087
1825	4615	2346	6961	16658	14908	31566	27948	17587	45535	70051	28749	98800
1826	4540	2861	7401	16446	16032	32478	28555	19642	48197	68911	36649	105560
1827	4514	3277	7791	15964	19522	35486	26928	20794	47722	67737	41351	109088
1828	4552	3454	8006	16179	21606	37785	27892	23034	50926	66668	47469	114137
1829	7395	7105	14500	20166	36865	57031	32460	39056	71516	73393	76443	149836
1830	7526	7460	14986	20407	43413	63820	34188	43976	78164	70327	88929	159256
1831	7725	7882	15607	20991	46449	67440	36207	45750	81957	73481	92442	165923
1832	8240	8540	16780	22452	49362	71814	39517	47358	86875	80547	96209	176756

Підраховано за: Російський державний військово-історичний архів (далі: РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 9, 140, 300, 328, 339, 407; Оп. 2. – Спр. 1, 155, 771, 1469, 1960, 3636, 3643, 6933, 6970, 12984; Оп. 10. – Спр. 917; Оп. 11. – Спр. 910; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК України). – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 1; Оп. 2. – Спр. 40; Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 31, 252.

Таблиця 2.

Динаміка тваринництва (на 100 ревільких душ)
в Слобідсько-Українських військових поселеннях

Періоди	Коней		Волів		Гулящої худоби		Овець	
	2-а УД	2-а КД	2-а УД	2-а КД	2-а УД	2-а КД	2-а УД	2-а КД
При створенні	9,1	8,6	41,9	44,8	61,4	64,4	136,3	157,7
1819 – 1821	12,4	-	46,1	-	69,6	-	174,5	-
1822 – 1824	15,5	-	54,9	-	88,7	-	237	-
1825 – 1827	16,7	9	60	49,6	102,2	62,1	252,7	114,2
1828 – 1830	16,9	13,3	47,3	71,7	79,3	74,8	176,9	150,5
1831 – 1833	18,4	15,4	50,2	89,4	87,4	89,7	177,7	177,9

Підраховано за: див. джерела до табл. 1.

Таблиця 3.

Приріст худоби поселених округах Слобідсько-Українських
військових поселеннях в 1825 – 1832 рр.

Рік	Коней		Волів		Гулящої худоби		Овець	
	приріст	%	приріст	%	приріст	%	приріст	%
1826	440	6,32	912	2,9	2662	5,85	6760	6,84
1827	390	5,27	3008	9,26	-475	-1	3528	3,34
1828	215	2,76	2299	6,48	3204	6,71	5049	4,63
1829	6494	81,11	19246	50,94	20590	40,43	35699	31,28
1830	486	3,35	6789	11,9	6648	9,3	9420	6,3
1831	621	4,14	3620	5,67	3793	4,85	6667	4,19
1832	1173	7,52	4374	6,5	4918	6	10833	6,53

Підраховано за: РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 339, 407; Оп. 2. – Спр. 1, 155, 771, 1469, 1960, 3636, 3643, 6933, 6970, 12984; Оп. 10. – Спр. 917; Оп. 11. – Спр. 910; ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 252.

Джерела та література:

1. Ячменихин К.М. Экономический потенциал военных поселений в России // Вопросы истории. – 1997. – №2. – С.34-48; Кандаурова Т.Н. Экономическая система округов военных поселений кавалерии (статистический анализ массовых источников) // Круг идей: традиции и тенденции исторической информатики. – М., 1997. – С.175-182; Вона ж. Военные поселения в России: аспекты экономической истории // Экономическая история. Ежегодник. 2000. – М., 2001. – С.559-595; Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов, 2006.
2. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 20-95.
3. Там само. – Оп. 2. – Спр. 3643. – Арк. 62-62 зв.; Спр. 6933. – Арк. 35-36.
4. Там само. – Спр. 3643. – Арк. 63.
5. Ковальченко И.Д. Динамика уровня земледельческого производства России в первой половине XIX в. // История СССР. – 1959. – № 1. – С. 63, 81-83.
6. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 251-254.
7. Там само. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 252. – Арк. 3-12.
8. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 6970. – Арк. 213-213 зв.
9. Ячменихин К.М. Экономический потенциал военных поселений в России // Вопросы истории. – 1997. – № 2. – С. 46.
10. Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине 1817-1857 гг. – Днепропетровск, 1982. – С. 26.
11. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 40. – Арк. 139-140.
12. Там само. – Оп. 1. – Спр. 221. – Арк. 46-59 зв., 69-79; Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 1-1 зв.